

УДК 316.442(497.11)“19”
316.7(497.11)“19”

Др Владан Јовановић

О ИСТОРИЈСКИМ И СОЦИОЛОШКИМ ДЕТЕРМИНАНТАМА (ПСЕУДО)МОДЕРНИЗАЦИЈЕ СРБИЈЕ*

Контрасти и дихотомије: теоријске поставке и дилеме

Теорије модернизације су у основи теорије трансформације националних држава и друштава, па су и радови о трансформацијским процесима заправо најчешће посвећени разним појавним облицима модернизације. Постоји сагласност теоретичара да је модернизација вид друштвене промене који је и трансформациони (по свом утицају) и прогресиван (према својим ефектима). Иако сложен процес широког обима, она не мора нужно захватити сваку институцију, али би требало да, попут ланчане реакције, трансформише једну институционалну сферу на такав начин да ова произведе комплементарне трансформације у суседној сфери.¹ У покушају да што прецизније дефинишу модернизацију аутори углавном посежу за дешифровањем контрастног поља које раздваја традиционално од модерног. Током 50-их година био је утицајан тзв. психо-културни приступ који је, осим маркирања низа таквих контраста (село–град, земља–новац, неписменост–просвећеност, резигнација–амбиција), као прворазредну вредност модерног друштва истицао личну мобилност појединца.² Сходно томе,

*Рад је настао у оквиру пројекта *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹Dean C. Tipps, “Modernization Theory and the Comparative Study of Societies: A Critical Perspective”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 15, No. 2 (1973), Cambridge University Press, pp. 201–202.

²Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society*, The Free Press, Glencoe, 1958, pp. 44–49.

људска пасивност је једна од одлика сиромаштва, како је приметила Дубравка Стајић.³

У деценијама иза Другог светског рата преовлађивало је поистовећивање модернизације са индустријализацијом, мада је било и теоретичара за које је модернизација била синоним за процес рационализације (Б. Шварц) или експанзије рационалне људске контроле над физичким и друштвеним окружењем (М. Вебер).⁴ Из данашње перспективе, ово прво гледиште је проблематично и са становништа логике јер су производи технолошке модернизације, попут интернета, лако (зло) употребљиви за реафирмацију превазиђених вредности и ширење шовинистичке пропаганде, док се армија наоружана најсофистициранијим оружјем може наћи у рукама најреакционарнијег режима.⁵ Исто тако, модерна медицина и образовање не подразумевају досегнуту модерност у осталим сферама живота,⁶ што такву модернизацију чини селективном.⁷

Наравно, модернизација и традиција не морају нужно бити међусобно искључиве, иако се модерност обично перципира као „други пол“ традиције.⁸ Ова дихотомија је у супротности са становиштем Семјуела Хантингтона⁹ према коме су модерност и традиција асиметрични, међусобно искључиви концепти. Према његовој интерпретацији, све се одвија у контрастном кључу *традиционално–модерно* у коме је представа о традиционалном „хипотетичка антитеза модерности“. По тој логици, колонијализам је само један инструмент модернизације.¹⁰ Управо у том контексту, критичке студије су оспориле тврдње о инфериорности незападних култура, подвлачећи пресудан значај колонијалног тријумфа на ексклузивизам западне верзије модерности. Комунизам/социјализам, као екстремни вид „алтернативне модерности“ и реакција на ко-

³ Dubravka Stajić, „Žene i svet rada u tranziciji“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, knj. 2, Beograd, 1998, str. 228.

⁴ Benjamin I. Schwartz, „The Limits of ‘Tradition Versus Modernity’ as Categories of Explanation: The Case of the Chinese Intellectuals“, *Daedalus*, 101 (2), 1972, pp. 71–78; D. C. Tipps, *n. d.*, str. 9.

⁵ Bruno Grancelli, „We Should Learn What?“, *Social Change and Modernization: Lessons from Eastern Europe*, B. Grancelli (ed.), Berlin–New York, 1995.

⁶ Reinhard Bendix, „Tradition and Modernity Reconsidered“, *Comparative Studies in Society and History*, IX (1967), p. 329.

⁷ D. C. Tipps, *n. d.*, str. 215.

⁸ Никола Божиловић, „Модернизација, културни идентитет и приказивање разноликости“, *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција*, Ниш, 2012, стр. 95.

⁹ Samuel P. Huntington, „The Change to Change: Modernization, Development, and Politics“, *Comparative Politics*, vol. 3, issue 3 (1971), The City University of New York.

¹⁰ D. C. Tipps, *n. d.*, str. 212.

лонијализам, заживео је на капиталистичкој периферији. Међу критицичарима „антитрадицијског модернизма“ важи уверење да су најуспешнија она друштва која, иако усидрена у традицији, поседују довољно социјалног капитала за упуштање у трансформацију.¹¹

Оно што у теоријама модернизације и развојним теоријама из средине 20. века остаје изван фокуса јесте шири опсег друштвене трансформације. Дин Типс тврди да би теоретичари модернизације, уместо што описују разне друштвене трансформације, требало да се позабаве суштинским структуралним проблемима који су изазвали те трансформације: проблемима везаним за стварање и опстајање друштвених граница и подела, организацијом и активношћу политичких и економских институција, друштвеном расподелом извора моћи и сл.¹² Стога ће у овом зборнику бити заступљен изванредан број радова који третирају узроке трансформација, а не њихове последице.

Као што је поменуто, главна разлика између модерних и традиционалних друштава испољавала се у степену контроле човека над његовим природним и друштвеним окружењем, условљене експанзијом научних и технолошких знања. У том смислу, контраст између модерног и традиционалног човека, који се разликују према степену поверења у људску способност да мења и контролише свет око себе, јесте граница на којој се укрштају традиционално и модерно.¹³ Фердинанд Тенис је својевремено препознао два типа друштвености – *заједницу* (Gemeinschaft) и *друштво* (Gesellschaft), при чему је први одговарао предмодерним временима док је други заживео тек у новом веку. Тако замишљену *заједницу* су карактерисали хармонија, традиција, емоција, пријатељство, сродство и поверење, док су одлике *друштва* биле тржиште, град, уговор, сложена подела рада и формални односи.¹⁴ На једном антрополошком курсу направљена је слична упоредна анализа традиционалног и модерног друштва кроз сагледавање појединачних компоненти свакодневног живота и систематизовање података о

¹¹ Saša Gajić, „Socijalni kapital, modernizacija i tradicija“, *Pravo i društvo: časopis za pravnu i političku kulturu*, br. 2 (2010), str. 81–86.

¹² D. C. Tipps, *n. d.*, str. 224.

¹³ Више о томе: S. P. Huntington, *n. d.*, str. 286–287.

¹⁴ Đokica Jovanović, *Prilagodavanje. Srbija i moderna: od strepnje do sumnje*, SVEN, Niš, 2012, str. 275–276. У основи ове типологије лежи дихотомија *појединац–колектив* због које је у *заједници* свако издвајање из колектива „недостойно“, док су у *друштву* везе између појединаца лабаве. На сличан начин, „индивидуализам се везује за слободу, док се колективизам везује за сигурност“.

материјалној култури, политичким и друштвеним функцијама, али и о „културној екологији“.¹⁵

Највећи број теоретичара модернизације се слаже да је она прогресиван, револуционаран,¹⁶ свеобухватан и системски процес који подстиче индустријализацију, урбанизацију, друштвену мобилизацију, експанзију медија, секуларизацију, раст писмености и политичке партиципације становништва. Осим тога, модернизација је и дуготрајан процес јер тоталитет промена из традиционалног у модерно захтева време које се мери генерацијама. Независно од владајућих елита и култура владања, сва друштва пролазе кроз мање-више идентичне фазе, при чему се стадијуми промена међу њима могу разликовати али не и правац. Теоретичари се такође слажу да је модернизација иреверзибилан и хомогенизујући тренд који је по својој природи секуларан.¹⁷ Битна обележја модерности су рефлексивност и методичност помоћу којих се „деловање и мишљење стално међусобно осветљавају“.¹⁸

Модернизација се може схватити и као серија транзиција: од примитивних економија (окренутих голом опстанку) ка технолошки интензивним, индустријализованим економијама; од пасивног објекта до активног политичког субјекта; од верског ка секуларном; од затворених ка отвореним системима; од огромних фамилијарних заједница ка атомизираним породичним јединицама и сл.¹⁹ Било да се процес модернизације колоквијално назива „европеизацијом“ или „вестернизацијом“, он дефинитивно напада *статус кво*, прети старим навикама, трансформише политичку културу и успоставља нова правила игре. Уколико је диктиран споља, он може изазвати унутрашњи отпор који је карактеристичан за балканске земље, како је приметио експерт за проучавање ауторитарних система на Балкану Отон Анастасакис.²⁰

¹⁵ <https://www.cpp.edu/~ddwills/courses/ant352/readings352/Traditional%20and%20Modern.htm> (14. 9. 2015).

¹⁶ Револуционаран по обиму промена а еволутиван по количини времена које захтева.

¹⁷ S. P. Huntington, *n. d.*, str. 288–290.

¹⁸ Ђ. Јовановић, *n. d.*, str. 278–279.

¹⁹ D. C. Tipps, *n. d.*, str. 204.

²⁰ Othon Anastasakis, “The Europeanization of the Balkans”, *The Brown Journal of Foreign Affairs*, vol. XII, issue 1 (2005), pp. 81, 85–86. Он нуди смелу хипотезу по којој су балканска друштва „историјски навикнута и прилагођена“ да буду (ауторитарно) вођена са стране, при чему се позива на искуства из периода аустроугарске, османске, немачке и совјетске доминације.

О теми у домаћој и страниј историографији

У историографској интерпретацији модернизацијски пут Србије изгледа као комплексна, готово неостварива мисија. Сагледавајући ситуацију у широј хронолошкој равни Љубодраг Димић уочава да је Србија две трећине 20. века провела у револуцијама и диктатурама трошећи „генерацијске енергије“ на подизање државе која се пет пута руши и обнавља, прилагођавање економским и територијалним прекомпозицијама простора, а све у покушају да ухвати прикључак са Европом.²¹ Осим тога, приметио је да су модернизацијски планови владајућих елита имали ирационалну подлогу, односно да их је покретао страх од асимилације, традиционалне свести, верских и националних раскола, због чега се губила стратегија економског и друштвеног развоја.²²

Као што је у предговору овог зборника назначено, Институт за новију историју Србије је научним скупом о модернизацијским процесима покренуо низ питања друштвене трансформације, ослањајући се на резултате социјалне историје која је постала нарочито продуктивна средином 80-их година. Будући да модернизација подразумева својеврсно отварање друштва према споља и усвајање одређених „европских“ вредности (тржишна економија, парламентаризам, правна држава, људска права), развој балканских друштава може се описати као окаснело подражавање „западноевропске парадигме“.²³ При том, спорадични таласи индустријске и саобраћајне модернизације нису подразумевали и досезање осталих елемената модерног друштва, попут владавине права, имовинске сигурности, личних или медијских слобода. Штавише, индустријски развој се такође мора истраживати у светлу културне историје јер је одређени привредни раст најчешће одраз преображаја једне културе, како је приметила Мари-Жанин Чалић.²⁴ Латинка Перовић сматра да културну интеграцију и стварање довршене српске државе ремети вишевековни сукоб патријархалности и мо-

²¹ Љубодраг Димић, „Србија 1804–2004 (суочавање са прошлосту)“, *Србија 1804–2004. Три виђења или позов на дијалог*, 2. издање, Удружење за друштвену историју, Београд, 2009, стр. 15, 26.

²² Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, књ. 3, Стубови културе, Београд, 1997, стр. 411, 429, 445.

²³ Латинка Перовић, „Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века“, *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, књ. 4, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2006, str. 11–12.

²⁴ Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941. Успорени напредак у индустријализацији*, Београд, 2004, стр. 19.

дерности због кога се модерно друштво и даље доживљава као заједница „крви“ а не „свести“.²⁵

Међутим, већ средином 90-их, у време покретања пројекта о модернизацијским процесима, било је јасно да историографија не може самостално објаснити све аспекте модернизације, нити може да допре до свих сфера људске мисли и активности. Да би се утврдио степен модерности неког друштва, неопходно је располагати поузданим параметрима и вредносним оријентирима, па ту већ наилазимо на први проблем јер су балканске историографије све склоније „европеизацији“ и улепшавању своје историје. Поред тога, етнологи су на (пост)југословенском простору уочили тренд „редизајнирања традиције“ у коме су од заједничког културног наслеђа свих народа екстраховани засебни системи националних култура. Тако је Балкан представљен као поприште неспојивих, одвајкада сукобљених култура и цивилизација, не би ли се повукла што дебља линија између суседних, у основи сродних народа.²⁶

Балансирајући између базичних, архивских истраживања и (ре)интерпретације постојећих знања, ни Србија није остала имуна на „европеизирање“ сопствене историје. Поред недостатка квалитетних компаративних истраживања и превиђања „дихотомног и конвулзивног“ развоја Србије почетком 20. века,²⁷ главни узрок таквих тенденција може бити и у томе што се трансформација у њој често појављивала у виду континуиране друштвене регресије. У таквој ситуацији, историчари су најчешће под притиском политичке климе осећали потребу да ублаже постојећу слику и прилагоде је жељеним цивилизацијским узорима и недосегнутим стандардима. Неки аутори²⁸ указују и на „моралну равнодушност“ науке према њеној политичкој злоупотреби и служењу „технологији владања“, што је такође могло изазвати историографске дисторзије и изобличити представу о стварном карактеру трансформација српског и југословенског друштва.

Процеси формирања српске државе, модернизације друштва и настајања интелектуалне елите почели су да се одвијају упоредо. Слоју

²⁵ Latinka Perović o knjizi Lazara Vrkatića *Pojam i biće srpske nacije* (2009), Novi Sad: Mediterran Publishing: http://www.lazarvrkatic.org/index.php?option=com_content&view=article&id=58:izmeu-patrijarhalnosti-i-modernosti&catid=48:pojам-i-bie-srpske-nacije-&Itemid=76 (3. 10. 2015).

²⁶ Ivan Colović, *Balkan – teror kulture*, Biblioteka XX vek, knj. 171, Beograd, 2008, str. 109.

²⁷ L. Perović, „Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka“, str. 14.

²⁸ Ђорђе Станковић, *Изазов нове историје*, књ. 2, НИУ Војска, Београд, 1994, стр. 205–207.

интелектуалаца нису припадали само људи школовани на престижним европским универзитетима (а чинили су две трећине високообразованих) већ и локални трговци, банкарни и индустријалци који су били носиоци модернизације Србије 19. века. Истина, део интелектуалне елите је заговарао процесе који су по својој природи били антимодернизацијски, анахрони и самоизолацијски.²⁹ Са друге стране, не треба занемарити ни модернизаторску улогу војне елите која је захваљујући врхунском образовању у иностранству била део танког слоја интелигенције.³⁰

Српска историографија о односу традиције и покушаја трансформације није тако богата, премда су радови из друштвене историје одавно преузели примат од политичке историје. Историја градских средина и урбане трансформације Србије указала је да модернизација захтева шире временске оквири како би њома била обухваћена оба еволутивна процеса – време када људи обликују град и када након тога „град формира грађане“, како је на примеру једне вароши показао Мирослав Перишић.³¹ На незрелост овог узајамног процеса указује чињеница да је у Србији било тешко разлучити где престаје сеоска стаза а почиње градска улица,³² али и готово немогуће направити јасну разлику између сељака и грађанина. То је важило чак и за Београд, чија је европска перспектива од 60-их година 19. века бивала изгледна, управо захваљујући утицајима интелектуалне елите и сплету приватних културних иницијатива („европски дух још увек није предњачио, али се увелико препознао и осећао“).³³ У живописним метафорама Милана Грола Београд личи на „последњи базар Цариграда и први магацин Беча“, док је српско друштво уочи Првог светског рата одавало утисак примитивне средине препуне контраста својствених Оријенту.³⁴

²⁹ Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, ИНИС, Београд, 2008, стр. 439–446. У прве две деценије социјалистичке Југославије удео оних који су школовани у иностранству био је тек 15% студентске популације.

³⁰ Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, INIS–Dobra d. o. o., Београд, 2004, стр. 83; Isti, „Vojska kao faktor modernizacije“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, INIS, Београд, 1994, стр. 355–356. Официри су до 1912. чинили четвртину високошколованих у Србији.

³¹ Мирослав Перишић, *Ваљево, град у Србији крајем 19. века (1870–1903)*, ИНИС, Београд, 1998.

³² Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, Београд, 1989, стр. 67.

³³ М. Перишић, *Од Стаљина ка Сартру*, стр. 44–46.

³⁴ Мира Радојевић, *Милан Грол, Филип Вишњић*, Београд, 2014, стр. 24. Грол каже: „Нушићеви срески капетани из ере казни батинања, патријархално село и зеленашка паланка, велике фигуре сељачких трибуна у скупштини, ћате, надриадвокати и доктори са Сорбоне: све је то у слици на истом плану...“

Поред урбане историје на којој се трансформације најочитије оцртавају, пажњи домаће историографије нису промакли ни ефекти страних утицаја: француских, руских, британских и немачких, као ни ентузијазам ужих друштвених кругова који су ширењем западних културних утицаја трагали за пречицом ка Европи.³⁵

Истина, „европски модернизам“ се препознавао само унутар малобројног грађанства а мимо превлађујућег конзервативног, аграрно-патријархалног миљеа.³⁶ На прелому векова српска и јужнословенска књижевна периодика биле су „инфициране“ утицајима страних књижевности, па је у првим годинама 20. века покренуто више од 150 периодичних издања која су кореспондирала са европским књижевним узорима. Та „брижно и нестрпљиво прижељкивана европеизација наше културе“ имала је плодно тле првенствено у друштвеним наукама и међу „европејцима“, школованим у западној и централној Европи. Према Скерлићевим речима, српска књижевност је у европској периодици имала „ружичасто званичан одраз“.³⁷

Упркос тим напорима, човек са балканских простора је остао „духовно дремљив“, „уроњен у традицију и историјске аналогije“, при чему је социјална беда одржавала низак ниво духовности и рационалне свести. Висока стопа неписмених и полуписмених међу запосленим популацијом, социјална диференцијација и мали приходи онемогућавали су стварање вишка вредности који би покренуо праву модернизацију. У тако статичној социјалној структури религија је остала „догматско државна“ а друштвени конфликти „традиционално отворени и рушилачки“.³⁸

Из перспективе неких социолога, Србија је протомодерно друштво на маргинама *модерне* и због „византијско-православних“ корена српске духовности који су је спутавали да савлада „дечје болести“ модернизма кроз које је западни свет већ давно прошао: идеолошку искључивост, социјално раслојавање „манихејског типа“ и ниску продук-

³⁵ Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, књ. 3, Стубови културе, Београд, 1997, стр. 446–448; Miroslav Jovanović, *Ruska emigracija na Balkanu 1929–1940*, Сigoја штампа, Београд, 2006; Ranka Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi. Kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941*, Београд, 2005; Радина Вучетић-Младеновић, *Европа на Калемегдану. Удружење „Цвијета Зузорић“*, ИНИС, Београд, 2003, стр. 217–218.

³⁶ Више о томе: Ђ. Jovanović, *н. д.*, стр. 290.

³⁷ Марија Циндори, „Рецепција стране периодике у српским часописима (1895–1914)“, *Традиционално и модерно у српским часописима на почетку XX века (1895–1914)*, Јован Јерковић, Миодраг Матицки (ур.), Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад – Београд, 1992, стр. 334–337.

³⁸ Ђ. Станковић, *н. д.*, стр. 212–213.

тивност, анахрони систем друштвених вредности, неразвијене институције, уплитање цркве у научну и просветну политику и сл.³⁹ За разлику од овог становишта, неки аутори сматрају да је активнија друштвена улога цркве предуслов рационалне социјалне трансформације те да једино хришћанство може повратити друштвену стабилност и „изгубљени баланс европске културе“.⁴⁰

У новије време тема односа традиције и модернизације је обрађивана и из веома практичних разлога: ради „стабилне интеграције“ Србије у европску заједницу, односно трансформације српског друштва и његовог саображавања најављеним регионалним и глобалним интегративним процесима.⁴¹

* * *

Закључци страних аутора о карактеру трансформација Србије донекле су различити. Мари-Жанин Чалић примећује да су процеси закаснелог развоја претворили сва балканска друштва у статичну периферију и „трећи свет Европе“.⁴² Поред предрасуда и хроничног разочарања Европљана Балканом, на које је указивала и Марија Тодорова,⁴³ ширено је уверење да балкански народи губе свој прави идентитет европеизујући се, чиме је дискретно истицан њихов неевропски карактер. Уосталом, опште место у радовима о Балкану су несталност, недокршеност и полуколонијални статус простора који вековима вегетира на размеђу (наизглед инкомпатибилних али ипак „оформљених“) цивилизација.

Андреј Шемјакин преноси утиске руских, британских и француских интелектуалаца о „површној европеизацији“ Србије крајем 19. века, која је могла да завара страног посетиоца управо захваљујући „површинском лаку цивилизације“. Указујући на „квазиевропску“ форму трансформације српског човека који је прихватао „модернизацију без модерности“, Шемјакин подсећа на оштре и можебити препотентне

³⁹ Vladimir Cvetković, „Usud moderniteta“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, INIS, Beograd, 1994, str. 63.

⁴⁰ Богољуб Шијаковић, „Однос Цркве и државе у Србији данас“, *Православље*, бр. 964, 15. мај 2007.

⁴¹ *Integracija i tradicija*, Mile Savić (ur.), Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2003, str. 5–7.

⁴² М.-Ж. Чалић, н. д., стр. 9.

⁴³ Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York, 1997, pp. 12–13. Да ствар буде занимљивија, Балканци су поред прихватања рационализма, секуларизације и индустријализације, од Европе преузели и хомогену националну државу као ултимативни облик друштвене организације.

речи Ерика Хобсбома да балканске народе и државе треба називати европским „барем из пристојности“.⁴⁴

Извор друштвене блокаде на Балкану најчешће је био у правном хаосу који је у појединим периодима опструирао модернизацију. Устав, као „огледало епохе“, може сведочити о степену модерности државе, али и о настојањима да се конзервира одређена државна структура.⁴⁵ Српска уставна пракса у очима српских и руских савременика изгледала је као „лажни конституционализам“,⁴⁶ управо због наметнутих (модерних) уставних решења иманентних српској владарској традицији која, услед спољних притисака, али и унутрашњих разлога, нису заживела, попут Сретењског устава.

У књизи која је изазвала доста полемике у Србији, Холм Зундхаусен тврди да је становништво Србије у 19. веку балансирао између регенерисања „старобалканских животних форми“ и комплексног друштва регулисаног по увезеним нормама, односно „између континуитета и иновације, традиције и модерне“.⁴⁷ Некритички манир преузимања западњачке праксе још увек је актуелан и препознатљив као потпуно неефикасна стратегија развоја.⁴⁸ Осим тога, трансформација је у Србији често била извођена „из крајње нужде“ и под притиском неповољних спољних околности, какве су биле царински ратови, економске санкције и међународна изолација. Љубодраг Димић подсећа да је Србија само у двадесетом веку прошла кроз четири економске блокаде које су подривале њену модернизацију и „појеле двадесет година, петину века“.⁴⁹

У покушајима да лоцирају узроке недовршености модернизације српског друштва страни аутори увиђају неколико проблема. Први се тиче унутрашњег конфликта и амбивалентног односа Србије према европским вредностима и цивилизацији. Тај сукоб европске и старобалканске цивилизације расподутио је елите загладане у запад и исток,

⁴⁴ Андрей Шемякин, „Традиционално общество и вызовы модернизации. Сербия последней трети XIX – начала XX в. глазами русских“, *Человек на Балканах и процессы модернизации. Синдромотягощенной наследственности (последняя треть XIX – первая половина XX в.)*, Алетейя, Санкт-Петербург, 2004, стр. 11, 52–53.

⁴⁵ Đorđe Stanković, „Žena u ustavima Kraljevine Jugoslavije (1918–1945)“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, knj. 2, Beograd, 1998, str. 36–37.

⁴⁶ А. Шемякин, *н. д.*, стр. 35.

⁴⁷ Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Клио, Београд, 2008, стр. 157.

⁴⁸ М.-Ж. Чалић тврди да су те стратегије ефикасне само у складу са унутрашњим и спољним условима на које наиђу: „Оне се морају оријентисати према постојећим, а не према претпостављеним околностима“ (М.-Ж. Чалић, *н. д.*, стр. 429).

⁴⁹ Љ. Димић, „Србија 1804–2004 (суочавање са прошлостју)“, стр. 15.

продубио јаз између централне власти и локалних заједница, поларизовао друштво и цементирао осећај егзистенцијалне несигурности.⁵⁰ Осим тога, модернизација је могла имати трауматичне утицаје на појединца и његову идиличну свест о скромној али спокојној прединдустријској заједници.

Друга неповољна околност било је одсуство иницијативе код сељака које се може довести у везу са кућним задругама и обичајним правом 19. века, које се показало као изузетно жилаво пред правним нормама. Задруге су имале одбрамбену функцију, а распадале су се под утицајем „разорних параграфа“, како тврди Феликс Каниц, као и „Срба пречана“ и „немачкара“ који су разарали традиционални патријархални поредак.⁵¹ Распад сеоских породичних задруга довео је до даљег пораста броја ситних поседа чинећи пољопривредну производњу нерентабилном.⁵² Осим тога, „овоземаљски аскетизам“ српског сељака, који је вековима обрађивао земљу тек толико да би прехранио своју породицу, директно је опструирао перспективе главне привредне гране, предређене континенталним положајем Србије.⁵³

Политичка традиција као парадигма површне трансформације

Ако се политичка модернизација схвати као „отварање према питањима будућности“, што је скопчано са неизвесношћу коју силе инерције (традиције?) покушавају да предупреду,⁵⁴ онда је Србију још теже подвести под један од завршних ступњева модерности. На неуједначен и „скоковит“ развој српског друштва утицале су честе промене државних оквира и друштвене трансформације у оквиру туђих држава, што је Мирослав Јовановић илустровао на језгровит начин: од 1835. године Србија је прешла пут од оријенталне деспотије, преко неуспелог просвећеног апсолутизма, парламентарне монархије, краљеве диктатуре, комунистичке диктатуре, *меког* и *тврдог* социјализма па све до траљавог покушаја демократије. У том периоду ратовала је десет пута, седам пута је (насилно) мењала политичке елите, променила једанаест устава, направила десет драстичних заокрета у спољнополитичкој оријентацији, седам пута мењане су границе и државно-правни оквир, три

⁵⁰ Х. Зундхаусен, *н. д.*, стр. 178–179, 206.

⁵¹ *Исто*, стр. 191–193.

⁵² Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. 1, том 1, Београд, 2000, стр. 245.

⁵³ А. Шемякин, *н. д.*, стр. 13–14, 18–19.

⁵⁴ Љубиша Despotović, *Srpska politička moderna. Srbija u procesima političke modernizacije 19. veka*, Stylos Art, Beograd, 2008.

пута је окупирана и ослобађана, док је Београд био чак пет пута бомбардован.⁵⁵

Политичка трансформација Србије с краја 19. века имала је западноевропску форму, али не и садржај, услед колебања између традиције и модернизације, уочљивих још од времена првих Обреновића. Западна оријентација некадашњих напредњака имала је опозицију у радикалима, који су уместо „усађивања европске културе“ нудили „народњаштво“ и очување „српске самосвојности“.⁵⁶

Устаљени мит о српској политичкој модерности и досегнутом нивоу западних земаља тога доба створио је илузију коју је подупирала и наука како би бодрила и уливала самопоуздање у годинама бујања национализма. За разлику од домаћих промотера мита о напрасној европеизацији турског пашалука, инострани аутори увиђају да је политичка модернизација Србије од почетка 20. века била у најмању руку проблематична.⁵⁷

О коренима антимодерне политичке културе у Србији писала је Олга Поповић-Обрадовић, тврдећи да су радикали још крајем 19. века уобличавањем концепта „народне државе“, заправо, одбацили европски цивилизацијски модел. Простије речено, елите су више водиле рачуна о величини него о квалитету државе коју граде. Осим тога, унутар политичког естаблишмента тињао је сукоб две визије државе – колективистичке и индивидуалистичке, што се може пратити све до данашњих дана. Овај први концепт карактеришу антииндивидуализам, држава као патријархална заједница, национално-територијални митови и економски егалитаризам као основне одреднице радикалске политичке свести.⁵⁸ Још је Милан Грол запазио *изузетно инстинктив-*

⁵⁵ Мирослав Јовановић, *Србија 1804–2004: двеста година развоја оптерећеног дис-континуитета – седам теза*, ИП Нова Европа, Београд, 2006, стр. 7–17.

⁵⁶ У доба југословенске краљевине, радикали су и даље окупљали традиционално-конзервативне, али и „друштвено спремније“ делове аграрних заједница. - Гордана Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза. О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини СХС (1918–1929)*, ИНИС, Београд, 2002, стр. 450.

⁵⁷ Имитирање Европе и „јурњава за лажним сјајем“ доприносили су самообмани и бљештавилу „цивилизацијског лака“ који ипак није успео да замаскира „ходање по ивици закона“ и сличне патријархално-конзервативне садржаје. - L. Perović, „Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka“, str. 12–13.

⁵⁸ Olga Popović-Obrovčić, *Kakva ili kolika država: ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX–XXI veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2009. Ауторка преноси утиске Јаше Продановића о склоности српских власти да непрестано подилазе сељаштву и „грде“ интелектуалце.

но саосећање национално и социјално једнородне масе и изузетно самопоуздање с којим она увек наступа када се осећа раме уз раме...⁵⁹

У таквој политичкој констелацији радикали су подредили унутрашњи развој земље „националном задатку“, тј. ослобођењу Срба ван Србије, што је и сам Пашић неколико пута поновио у парламенту. Иако устројене по узорима из европске политичке традиције, странке у Србији су, према мишљењу неких историчара, изнутра подсећале на војничке организације са несмењивим лидерима и „заваћене породице“ склоне фрагментацији. Парламент је био непрекидно у сенци извршне власти па је и разградња институција уследила као последица преваге партијске над правном државом.⁶⁰ Перцепција политике као конфликта генерисала је ауторитарно понашање и атмосферу у којој „бурни сукоби маскирају друштвену стагнацију“.⁶¹ О особеностима овог „дошег“ политичког континуитета сведоче речи Јована Скерлића из 1906. године које нам преноси Дубравка Стојановић: *Место искрене и свесне политичке странке која отворено и поштено бије бој под развијеном заставом идеја и начела, долази гомила која се ваља по прашини отимајући се за места и зараде. Док се у целом свету политичка борба уређује и тако рећи канализује, код нас још увек остаје у хаотичном стању, где других побуда нема до ината и апетита, где се сматра да је све допуштено: политичка лицитирања, преконоћне промене мишљења, најнеприроднији савези и продаје савести.*⁶² Као што је презирао балканско политиканство, Скерлић није имао дилему ни око правца развоја српске књижевности, која се такође нашла на раскршћу: *Отворити врата Западу и његовим идејама; Западу који мисли, који дела, који ствара, који живи пуним и интензивним животом...*⁶³

Проблематичне друштвене и политичке праксе имале су „савезника“ у некритичком односу према историјском наслеђу, што је у коначном исходу неретко резултирало урушавањем највиших државних институција. Југословенска краљевска војска је, на пример, баштинила традицију српске војске „као вредност по себи и ван дискусије“, а склоност појединих бивших српских официра да се, противно уставу, укљу-

⁵⁹ М. Радојевић, *н. д.*, стр. 24.

⁶⁰ Више о томе: Dubravka Stojanović, „Party Elites in Serbia 1903–1914: Their Role, Style of Ruling, Way of Thinking“, *Eliten in Südosteuropa. Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart*, Wolfgang Höpken, Holm Sundhaussen (eds), München, 1998, pp. 129–143.

⁶¹ Dubravka Stojanović, *Ulje na vodi. Oglеди iz istorije sadašnjosti Srbije*, Pešćanik, Beograd, 2010, str. 62–63.

⁶² Исто, стр. 64.

⁶³ Јован Скерлић, „Школовање на страни“, *Покрет*, 1902, 178, цит. према: М. Циндори, *н. д.*, стр. 333.

чују у политичке токове и у југословенској држави⁶⁴ спада у ту врсту „лошег“ континуитета.

Поменути тип (регресивног) континуитета имао је потпору у маси необразованог, социјално статичног и економски пасивног бирачког тела и нестабилним међународним околностима. Традиционализам сељака се огледао и у „тврдоглавом“ подржавању политичке опције којој „уопште не верује“, али јој због очекивања других и пројектоване осуде средине остаје доследан до мазохизма (*под старост веру не мењамо*).⁶⁵ Ова врста „верности“ и страха од „издвајања из масе“ део је политичке културе и интровертне хомогенизације коју су владајуће елите подстицале како би лакше манипулисале гласачком популацијом. Као што су неки социолози покушали да језичким иновацијама дефинишу „одбрамбено затварање националног колектива и аутоматско величање свега што му припада“ (*нашијенство*),⁶⁶ тако би и поменути феномен политичке „доследности“, слепе лојалности и свесног посезања за лошим избором требало осветлити са социолошког, али и психолошког становишта.

Без обзира на ове појаве својствене сиромашним друштвима, главна препрека успешној изградњи држава на Балкану је чити недостатак идентификације између саме државе и друштва, чему је допринео однос владајућих елита према демократским правилима и процедурама.⁶⁷ Узајамном неповерењу допринели су и периоди аутократских режима које С. Хантингтон приписује искључиво „незападним“ културама.⁶⁸ Заиста, током 30-их година 20. века на Балкану је егзистирало неколико синхроних режима диктатуре који су, између осталог, своју појаву на историјској сцени правдали потребом хитне економске модернизације која, наводно, није била могућа у политички плуралном друштву. Краљ Александар је друштвено и политичко упориште своје диктатуре пронашао у врховима војске, лојалним деловима државне управе и правосуђа, те власницима крупног капитала разних националности, показујући тиме да су пословни интереси с лакоћом савлађавали нацио-

⁶⁴ Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, INIS, Beograd, 1994, str. 283.

⁶⁵ Видети текст М. Исића у овом зборнику.

⁶⁶ Ivana Spasić, *Kultura na delu. Društvena transformacija Srbije iz burdijeovske perspektive*, Fabrika knjiga, Beograd, 2013, str. 286–287.

⁶⁷ Више о томе: Vladan Jovanović, „Serbia and the Symbolic (Re)Construction of the Nation“, *Strategies of Symbolic Nation-building in South Eastern Europe*, Pal Kolsto (ed.), Ashgate Publishing Ltd, 2014, pp. 87–114.

⁶⁸ Дејвид Маурер сматра да су тим девијацијама били подједнако склони и запад и исток, те да су аутократске и револуционарне фазе биле „природни део“ сваке модерне трансформације.

налне конфронтације.⁶⁹ Његове изјаве о потреби хитног „уклањања преживелог“ (османлијског) биле су део концепта „механичког“, физичког дисконтинуитета⁷⁰ који је требало да надомести суштинску модернизацију и културну еманципацију етнички и верски мешовитог становништва.

Југословенска пракса је, према речима Ђорђа Станковића, демонстрирала надмоћ политике над друштвом и *вође* над демократским институцијама („рутинизација харизматске власти“), што је довело до пада ауторитета правних норми и друштвених вредности, односно непоштовања нормативног поретка. Део овог „синдрома“ је обрачунавање са потенцијалним алтернативама у име очувања стабилности (непостојећег) система,⁷¹ а ова традиција је у Србији видљива све до данашњих дана. Метафорички, југословенска модерна је остала „скица и фантомско градилиште“ на коме се дању зида а ноћу разграђује.⁷² Штавише, Србија је остала друштво националног и верског традиционализма и ауторитарне политичке културе, док је „културни фундамент“ и даље базиран на виталном традиционализму.⁷³

Модернизација у таласима: „стагнантни развој“ и социјална блокада

Говорећи о особеностима развојног пута Србије, Мари-Жанин Чалић уочава неколико карактеристика које су реметиле њен развој: специфичне породичне односе као узрок пренасељености, „рурбанизацију“, маргинализацију „протоиндустријских“, занатских крајева, структурне проблеме и зависност од страних кредита, непродуктивно коришћење радне снаге, пропусте у области реформе друштва, образовне и социјалне политике, честе територијалне промене и разарање

⁶⁹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. I, Nolit, Beograd, 1988, str. 177–178.

⁷⁰ Он је првенствено подразумевао рушење турских грађевина и џамија и зидање модерних здања на њиховом месту. О томе више: Vladan Jovanović, „Pseudo-European View among the Ruins of Orient: City of Skopje in Yugoslav National Policy 1918–1941“, *EthnoAnthropoZoom. Journal of the Institute of Ethnology and Anthropology*, No. 6, Skopje, 2009, pp. 115–139.

⁷¹ Ђ. Станковић, *Изазов нове историје*, књ. 1, стр. 106–107.

⁷² Branka Prpa, „Neuspešni reformisti: srpski intelektualci u Kraljevini SHS (1918–1929)“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Latinka Perović (ur.), knj. 3: Uloga elita, Beograd, 2003, str. 122.

⁷³ Ђ. Jovanović, *n. d.*, str. 286–287.

тек консолидованих привредних простора, стварање предузетничке класе везане искључиво за иностранство и сл.⁷⁴

У домаћој стручној литератури се као пресудни историјски лимитатори националног развоја често означавају османско наслеђе, али и стварање Југославије. Неки аутори сматрају да је турско наслеђе у Србији онемогућило формирање модерне политичке класе, средње класе и урбанитета, тј. оних модернизацијских сила на којима је заснована модерна европска држава, те да су османска, руска и аустроугарска империја оставиле на овом простору вредности „подаништва, органицизма, цезаропапизма и ауторитарности“.⁷⁵ Симболички стереотип о Турцима као исконском непријатељу често је коришћен као универзално оправдање за немогућност суочавања са сопственим (нпр. економским) промашајима и неуспесима. Да је овај изговор у доброј мери фикција, сведочи то што је и пола века по завршетку ослободилачких устанака (тзв. Српске револуције) мање од 5% становника српске кнежевине било писмено, при чему је тај проценат на селу био троструко нижи.⁷⁶

При оцењивању учинка југословенског искуства на модернизацију доминирају политичке интерпретације у којима се оно представља као кључни покретач модернизације „инфериорних цивилизација“, али и препрека за напредовање региона који су већ досегли одређени „европски“ ниво. Економска интеграција (велико унутрашње тржиште и компаративне предности у међународној трговини) само је један од привлачнијих мотива стварања југословенске државе, а ту логику су потврдили добри резултати извозне привреде у обе Југославије. Осим тога, „европеизација“ је била својеврсни мамац за асимилацију мањих етничких група која је требало да уследи након политичког уједињења, како тврди Џон Лемпи.⁷⁷

Међу факторима који су од самог почетка саботирали развој југословенске државе треба издвојити националну и културну неједнакост, латентни национални конфликт, изолованост верских заједница, неповољну аграрну структуру, идеолошке рудименте интеграције, слабе саобраћајне везе.⁷⁸ Иако је међуратна Југославија била физичка реал-

⁷⁴ М.-Ж. Чалић, *н. д.*, стр. 417–425.

⁷⁵ Више о томе: Milan Podunavac, „Izgradnja moderne države. Balkanska perspektiva“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Београд, 2007, стр. 92.

⁷⁶ Момчило Исић, „Писменост у Србији у 19. веку“, *Образовање код Срба кроз векове*, Друштво историчара Србије, Историјски институт, Београд, 2003, стр. 63–80; Х. Зундхаусен, *н. д.*, стр. 188.

⁷⁷ John R. Lampe, *Yugoslavia as History. Twice there was a country*, 2nd edition, Cambridge University Press, 2000, pp. 7–8.

⁷⁸ Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 24–25.

ност једне племените идеје са неспорним дометима у модернизацији, урбанизацији и култури, она је демонизирана у раној социјалистичкој историографији. Под утицајем владајуће идеологије и комунистичке фразеологије, већина историчара је југословенску монархију представљала као израз „великосрпске хегемоније“, „версајску измишљотину“, „тамницу народа“, „војно-фашистичку диктатуру“ и сл.⁷⁹ Са тим у вези, на модернизацију војске се често гледало као на економски терет за друштво и латентну претњу демократији, док се „поливалентна“ улога војног фактора у модернизацији друштва у најмању руку занемаривала.⁸⁰

Стварањем југословенске државе покидане су старе привредне везе и од неколико области формиран нови економски простор, а то је захтевало преоријентацију код сваке од њих. Стога је привредни развој био неравномеран и спор, а модернизација у свом коначном исходу спорадична и недовршена, што се најбоље види на примеру пасивних, југоисточних крајева земље. Упркос низу препрека, било је за очекивати да се у једној заосталој средини први знаци модернизације уоче релативно брзо, с обзиром на то да се креће „испочетка“. Испоставило се да је опште сиромаштво било лакше експлоатисати као егзотичну дестинацију у туристичким брошурама него га истински искоренити праведном економском политиком.⁸¹ Тако су пољопривредни експерти Краљевине Југославије тврдили да се дрвено рало у сушним македонским пределима показало ефикаснијим од гвоздених плугова, који су превртањем земље остављали тло без неопходне влаге. Наводно, ова анахрона обрада земље била је у потпуној органској хармонији са климатско-географским околностима,⁸² што је послужило као повод да се затвори јавна расправа о пољопривредној модернизацији југа државе.

Један од узрока лошег исхода модернизације лежао је и у „декретираној“ трансформацији, која није имала ослонац у реалности. Крајем прве деценије постојања југословенске краљевине било је очигледно да је законодавна функција парламента подбацила. Већ у првим година-

⁷⁹ Branko Petranović, „Modernizacija u uslovima nacionalno nestabilnog društva (jugoslovensko i srpsko iskustvo)“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, INIS, Beograd, 1994, str. 17, 23.

⁸⁰ Миле Бјелајац, „Генерал Сава Грујић: Традиција и модернизација српске и југословенске војске“, у: Сава Грујић, *Војна организација Србије с критичким прегледом војне организације старих и нових народа*, приредио Владимир Н. Цветковић, Београд, 2014, стр. 17–35.

⁸¹ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929–1941*, ИНИС, Београд, 2011, стр. 31, 495–498.

⁸² *Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље, 1937, стр. 537–538.

ма диктатуре отишло се у супротну крајност: влада Петра Живковића је била сконцентрисана на фабриковање бројних закона и уредби, те њихових измена и допуна, тако да се на крају није знало које су одредбе биле важеће а које не.⁸³ Рудолф Бићанић је 1938. у свом делу о економској подлози хрватског питања писао како Хрвати не треба да се боје „пасивног и паразитског балканско-левантијског система патријархалне старе Србије“ с неуредном администрацијом и чаршијским схватањима, већ „модерног апарата државне економије“ који је кадар да експлоатише,⁸⁴ а тадашња Југославија, према свом привредном стању, никако није одговарала том опису. Штавише, оштре регионалне разлике, сеоска пренасељеност, необразованост и слаба индустријализација оптерећена послератном обновом Србије и ефектима светске економске кризе, учинили су да те исте године Југославија уз Португалију буде најнеразвијенија земља Европе.⁸⁵ Ово може деловати изненађујуће ако се има у виду „галама“ око Стојадиновићеве економске политике и њених резултата, које је и он сам путем покретних изложби рекламирао широм Југославије.⁸⁶

Иако је сматрана за земљу богату стратешким сировинама, плодним земљиштем и хидропотенцијалом, југословенска држава је водила тешку борбу да разноврдне системе, стандарде, традицију и менталитет споји у функционалну економску целину. Исцрпљеност ратом, политичке конфронтације, национална суревњивост и различито државно-правно искуство ометали су формирање стабилног и јединственог привредног поретка, па су прве мере за сређивање прилика имале карактер брзоплетих одлука и привремених решења за покретање привреде, смиривање незадовољства и друштвених тензија.⁸⁷ Иностранци зајмови коришћени су превасходно за опште потребе државе (војска, стабилизација валуте, расходи управе), а веома ретко инвестирани у индустрију и саобраћај. Југословенска бирократија је непрекидно расла, док је класна поларизација појачавала утисак о привремености државе.⁸⁸

⁸³ Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd, 1969, str. 80–83.

⁸⁴ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. I, str. 322.

⁸⁵ X. Зундхаусен, *н. д.*, стр. 295–296.

⁸⁶ Више о томе: Бојан Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, ИНИС, Београд, 2007, стр. 178.

⁸⁷ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, str. 60–61.

⁸⁸ Љубомир Петровић, „Југословенско друштво између два светска рата“, *Историја 20. века*, бр. 2/2008, стр. 38–43.

У годинама економске депресије постојала је дилема око стратешких приоритета у привреди југословенске краљевине. Наиме, у колебању власти између индустрије и пољопривреде тињала је бојазан да се у једној претежно аграрној земљи не подигне „превише“ фабрика, што би довело до мањка пољопривредних радника. Југословенски сенатор Иван Хрибар је сматрао да је највећа вредност државе „лична енергија држављана“ која подстиче рад и вољу за штедњом, те да је развијање личне енергије било пут ка благостању друштва.⁸⁹ У европеизацији балканских друштава између два светска рата значајну улогу имале су јеврејске заједнице, чији је капитал доминирао спољнотрговинском разменом Југославије повезујући Београд, Беч и Будимпешту.⁹⁰

После Другог светског рата, а нарочито након политичког заокрета југословенских комуниста (1949) дошло је до извесне либерализације у образовању, култури, па и економији и пољопривреди. Међутим, учестале реформе високог образовања сведочиле су о још увек нестабилном и неизграђеном друштву без јасне визије („често је тај процес трансформација имао облик друштвене карикатуре“, примећује Ђорђе Станковић).⁹¹ Резови су прављени и у војном руководству, без објективности анализе улоге и квалитета генерала из доба југословенске монархије.⁹²

Посредством планске привреде и стихијског отварања фабрика, СКЈ и Тито су „напречац приступили свеопштој индустријализацији“, али се резултати нису пуно одразили на стандард грађана у првој деценији након Другог светског рата, супротно пропаганди и слици коју су наметали медији.⁹³ Истина, сукоб са ИБ-ом и ванредно увећање војног буџета омели су спровођење првог петогодишњег плана.⁹⁴ Под утицајем САД-а, тада кључног југословенског привредног партнера, дошло је до поступне либерализације југословенске аграрне политике и напуштања политике колективизације земље. Изгледало је да социјалистички државни пројекат нема већих проблема, све до 60-их када је привреда ушла у „кризу модернизације“, те је уместо демократизацији

⁸⁹ Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, ISI, Beograd, 1986, str. 155.

⁹⁰ Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд, 2008, стр. 65.

⁹¹ Ђ. Станковић, *Изазов нове историје*, књ. 2, стр. 210.

⁹² М. Вјелас, *Generali i admirali*, str. 65.

⁹³ Ivana Dobrivojević, „Staro ne smije više nikad da se vrati: Tito i privredna politika FNRJ 1945–1955. godine“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Zbornik radova, INIS, Beograd, 2011, str. 347–358.

⁹⁴ Видети: Marija Obradović, „Narodna demokratija“ u Jugoslaviji 1945–1952, INIS, Beograd, 1994.

приступила децентрализацији.⁹⁵ Осим тога, бирократизована самоуправна привреда и начин расподеле друштвеног дохотка генерисали су „републичко-партијске егоизме“ и поспешили развој национализма.⁹⁶

Одрази социјалистичке модернизације у свакодневном животу били су јасни упркос поменутима мањкавостима тадашњег политичког система.⁹⁷ Међу видљивије успехе те модернизације спадају урбанизација српског друштва и развој градске инфраструктуре. Она је била последица реалног економског раста, али и бујања државне администрације и стварања „непродуктивних политичких фабрика“. Нови становници градова, део неурбанизоване популације која је била ментално укљештена између традиције и модерне, са специфичним погледима на политику, друштво и културу, имала је пресудну улогу у време националистичке мобилизације крајем 80-их и током 90-их година. Да иронија буде већа, до распада Југославије је дошло управо у тренуцима економске консолидације СФРЈ, сузбијања инфлације, подизања девизних резерви и стандарда становништва.⁹⁸

* * *

Обележја српског традиционалног друштва, ослоњеног на заједничко привређивање и породицу, била су иманентна „мобилности радне снаге“ па је тако Србија (за разлику од северозападних делова Југославије) више била подручје унутрашње балканске имиграције него прекоокеанске емиграције.⁹⁹ Утицаји потоњих гастарбајтера на друштво у Србији/Југославији су били видљивији кроз финансијски неголи културни трансфер, што ће рећи да повратници углавном нису били модернизаторски предузетници, како закључује Предраг Марковић.¹⁰⁰

Својеврсна носталгија за распаднутом задругом била је нарочито изражена код жена, за које Зундхаусен каже да су се у доба југосло-

⁹⁵ Predrag J. Marković, *Trajnost i promena. Društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji*, Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 19–20.

⁹⁶ Љубодраг Димић, *Историја српске државности (III): Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001, стр. 384–385.

⁹⁷ Igor Duda, „Jugoslavija u europskom društveno-gospodarskom kontekstu“, *Nikad im bolje nije bilo? Modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji*, Beograd, 2014, str. 15.

⁹⁸ P. J. Marković, *n. d.*, str. 21–26.

⁹⁹ Aleksandar R. Miletić, *Journey under Surveillance. The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes in Global Context, 1918–1928*, INIS, Beograd, 2009, pp. 72–76.

¹⁰⁰ P. J. Marković, *n. d.*, str. 166–169.

венске краљевине осећале као „стварни губитници трансформације породице“.¹⁰¹ Заправо, на примеру степена еманципације жена могуће је доћи и до представе о степену модернизације друштва, а у српском случају, у периоду примене Српског грађанског законика (1844–1946) ту врсту прогреса није лако уочити.¹⁰² Слика друштвено прихватљиве жене била је одређена патријархалном традицијом и православним хришћанством, због чега је она тешко могла бити више од верне супруге, домаћице, „добре патриоткиње“ и побожне хришћанке.¹⁰³ Парадоксално, патријархална свест је „штитила“ жене од репресивног законодавства након Другог светског рата, с обзиром на то да су ретко поседовале имовину.¹⁰⁴ У доба социјалистичке Југославије еманципација жена је била непотпуна, сходно „силовитој, али недовршеној модернизацији друштва“: упркос декларативном залагању за родну равноправност у пракси је било готово немогуће превладати традиционалне, „предреволуционарне“ концепте и обрасце.¹⁰⁵ На то указују слаба социјална мобилност жена,¹⁰⁶ као и њихов удео у студентској популацији, који је једва прелазео 10% на сва три југословенска универзитета.¹⁰⁷

Савремене социолошке студије указују на периоде „трансформацијског застоја“ и „стагнантног развоја“ који су изазивани првенствено несистематским, краткорочним и фрагментарним модернизацијским продорима.¹⁰⁸ Неки аутори говоре о „транзиционом грчу“ и периферизацији балканских друштава, распетих између „ретрадиционализа-

¹⁰¹ Х. Зундхаусен, *н. д.*, стр. 297–299. Породична хијерархија се распадала, већи број деце се доживљавао као терет, док је ауторитет мужа био у паду.

¹⁰² Marija Draškić, Olga Popović-Obradović, „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844–1946), *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, knj. 2, Beograd, 1998, str. 11.

¹⁰³ Radmila Radić, „Stavovi o ženi u radovima pravoslavnih teologa“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, knj. 2, Beograd, 1998, str. 125.

¹⁰⁴ Momčilo Mitrović, „Žene i represivno zakonodavstvo u Srbiji 1944–1952. godine“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, knj. 2, Beograd, 1998, str. 52–53.

¹⁰⁵ Vera Gudac Dodić, „Između javnog i privatnog: Tito o svakodnevi žena u socijalizmu“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Zbornik radova, INIS, Beograd, 2011, str. 369–370.

¹⁰⁶ Видети текстове Ђорђа Станковића, Момчила Митровића, Радмиле Радић и Мирослава Перишића у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, knj. 2, Beograd, 1998.

¹⁰⁷ Đorđe Stanković, „Žena u ustavima Kraljevine Jugoslavije (1918–1945)“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, knj. 2, Beograd, 1998, str. 39.

¹⁰⁸ *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Anđelka Milić (ur.), Institut za sociološka istraživanja, Beograd, 2004, str. 12–15.

ције, модернизације и контрамодернизације“. Позивајући се на позитивна искуства Кине и Јапана, Љубиша Митровић тврди да се модеран друштвени развој може заснивати на „јединству континуитета и дисконтинуитета, традиције и модернизације“, кроз метаморфозе индивидуалних и колективних идентитета и креирање „новог континуитета“ („насупротив процесима ретрибализације, ксенофобичности или псеудокосмополитизма“).¹⁰⁹ Међутим, континуитет лоше праксе и у социолошком смислу успорава трансформацију друштва у Србији подстичући сиву економију, пауперизацију радништва, политичку нестабилност, „илегалне стратегије“ у урбаном животу и сл. Услед доминације политике над квалитетом свакодневног живота и „системског и институционалног дефицита“ дошло је до повлачења друштвених актера у сферу приватности, што се описује као резервна стратегија сналажења и одржања.¹¹⁰ Резултати недавног истраживања су потврдили да је у географском смислу приметна извесна локализација и рестрикција доскора пренаглашеног патриотског сентимента, тј. његово свођење на простор непосредног животног окружења људи: све је мање оних који се идентификују са нацијом, а више људи који своју лојалност везују за градску и сеоску микросредину.¹¹¹

Осим урушавања вредносних система ретрадиционализације (о којој ће ускоро бити речи) постоји још неколико кочница које спречавају Србију да се отараси статуса „полупериферије“, а које би се могле описати као „деполитизација и фамилизација погледа на себе и друштво“. Оне подразумевају осећај личне и колективне немоћи, осећај узалудности и немогућности да се утиче на средину. Ова социјална блокада изазвана одсуством узора и идеала се може описати и као „индивидуални и колективни мањак субјективитета“.¹¹² Сав терет ратова и „постдиктаторске меморије“, којом политички теоретичар Милан Подунавац објашњава разарање основних спона политичке заједнице и њене унутрашње филозофије, обезвредио је политичке институције. Тиме је регрутован тип милитантно-политичке ели-

¹⁰⁹ Љубиша Митровић, „Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција“, *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција*, Ниш, 2012, стр. 25–34.

¹¹⁰ Smiljka Tomanović, „Uvod: Društvo Srbije kao mozaik“, *Društvo u previranju. Sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji*, Smiljka Tomanović (ur.), Beograd, 2006, str. 17–19.

¹¹¹ V. Jovanović, „Serbia and the Symbolic (Re)Construction of the Nation“, pp. 108–114.

¹¹² Ivana Spasić, *Kultura na delu. Društvena transformacija Srbije iz burdijeovske perspektive*, Fabrika knjiga, Beograd, 2013, str. 290–292.

те која кроз квазидемократски оквир непрекидно разара демократска правила и процедуре.¹¹³ Догађаји с краја 20. века, институционални и демографски слом српске државе могу се тумачити и као резултат „квалитета“ друштвених елита.¹¹⁴

Ретрадиционализација као симптом развојних проблема друштва

Традиција као (колективна) културна меморија и „садашњост прошлог“¹¹⁵ има свој опозит у традиционализму, који је у основи негативна социокултурна појава. Код политичких антрополога традиција се не посматра као пасивни део система већ као носилац континуитета, „скуп навика сећања и норми“ који одржава „континуирани пренос садржаја“. Сам процес ретрадиционализације карактеристичан је за неуспешно модернизована друштва или она која су суочена са системском кризом, тврди Слободан Наумовић.¹¹⁶ Супротно томе, заговорници традиционализма сматрају да су највиталнија западна друштва градила своју модерност управо на „институционалном уклапању и конзервирању, па чак и вештачкој рестаурацији сопствене традиције и културе“.¹¹⁷

Као симптом, индикатор или чак доказ проблема у развоју неког друштва може послужити и „измишљање традиције“, за које Ерик Хобсбом тврди да симболизује друштвену кохезију заједнице, легитимизује институције, статусе и односе идентитета, а све са циљем „усађивања веровања, система вредности и конвенција везаних за понашање“.¹¹⁸ Ако имамо у виду хронолошки распоред таквих таласа који су протутњали овим просторима, нећемо погрешити ако и њих означимо као веродостојне симптоме и „веснике“ политичких и друштвених поремећаја. Трансформисање традиције из комерцијалних и политич-

¹¹³ М. Podunavac, *n. d.*, str. 94.

¹¹⁴ М. Јовановић, *Србија 1804–2004*, стр. 68–70.

¹¹⁵ Nikola Božilović, *Kulturno klatno. Ogledi o tradiciji i modernizaciji kulture srpskog društva*, Niš, 2014, str. 21–23.

¹¹⁶ Slobodan Naumović, *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, IP Filip Višnjić, Beograd, 2009, str. 13–14, 39.

¹¹⁷ S. Gajić, *n. d.*, str. 86.

¹¹⁸ Erik Hobsbom, „Uvod: kako se tradicije izmišljaju“, *Izmišljanje tradicije*, Erik Hobsbom, Terens Rejndžer (ur.), Biblioteka XX vek, Beograd, 2011, str. 7–9, 18–23.

ких побуда такође припада овом феномену, као што је нпр. употреба историјске аргументације за потребе политичке рехабилитације.¹¹⁹

Наравно, при преиспитивању традиционалних вредности националне културе неопходно је држати се објективних критерија јер синдром „дивинизације предака“, ширење некртитичког духа и „болећиве меланхолије према прошлости“ могу подстаћи архаизацију друштва.¹²⁰

Процес поновног увођења традиције у јавни дискурс најчешће се исказује кроз поетизацију друштвене стварности, при чему национална симболика и митови улепшавају прошлост не би ли оправдале народе и државе у садашњости.¹²¹ Национална митологија се неретко појављује као „колективна стрепња“ заједнице и њено уточиште.¹²² Улога митова и историјског сећања нарочито је важна у етничким и културним колективитетима, јер појачава свест о идентитету, односно континуитету сопственог постојања,¹²³ па се етничке групе образују и одржавају управо помоћу „напајања на наталоженој историји“.¹²⁴ У Гелнеровој интерпретацији, држави је увек потребан „хомогени културни жиг за њено стадо“,¹²⁵ док Хепкен сматра да је стварање заједничког идентитета предуслов опстанка етнички и верски сложених друштава.¹²⁶

Стога у друштвеним наукама постоји тенденција да се преусмеравање пажње са „ауторитета традиције“ на нове облике ауторитета (медији, локалне политичке организације) објасни као подстицај развоја.¹²⁷ Дакле, обрнути процес би подразумевао регресију, па је отуда лакше разумети скептичан просветитељски доживљај традиције као „непријатеља промене“.¹²⁸

¹¹⁹ Више о томе: Ђорђе Станковић, *Неизвесна прошлост Србије: одабрани научни есеји*, Прометеј, Нови Сад, 2014, стр. 240.

¹²⁰ Ratko Božović, *Dominacija i otpor*, Čigoja štampa, Beograd, 2002, str. 213; N. Božilović, *n. d.*, str. 20.

¹²¹ Више о томе: V. Jovanović, „Serbia and the Symbolic (Re)Construction of the Nation“, pp. 87–114.

¹²² Ljubiša Despotović, „Politički mitovi, nacionalizam, antinacionalizam i demokratija na prostoru bivše Jugoslavije“, *Mitovi nacionalizma i demokratija*, Darko Gavrilović i drugi (ur.), Novi Sad, 2009, str. 52–53.

¹²³ Antoni Smit, *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998, str. 30–43.

¹²⁴ F. Putinja, Ž. Stref-Fenar, *Teorije o etnicitetu*, Čigoja štampa, Beograd, 1997, str. 186, 220–223.

¹²⁵ Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, Matica srpska, Novi Sad, 1997, str. 194.

¹²⁶ Wolfgang Hoepken, „History Education and Yugoslav (Dis-)Integration“, *Oil on Fire? Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South-Eastern Europe*, W. Hoepken (ed.), Hannover, 1996, p. 99.

¹²⁷ Catherine Virginia Scott, *Gender and Development: Rethinking Modernization and Dependency Theory*, Lynne Rienner Publishers, London, 1995, p. 31.

¹²⁸ S. Naumović, *n. d.*, str. 33–35.

Као што се може видети из претходног дела текста, форсирање значаја народне, сељачке културе уместо грађанске, једна је од константи српске политичке традиције. Трагом Владимира Дворниковића, који је у шумадијском сељаку препознао највећег противника модернизације европског типа, Андреј Шемјакин је у старој радикалској штампи наилазио на позиве српском сељаку („чувару народне мисли“) да сузбија утицаје из града, „тог гнезда иноземштине“.¹²⁹ И у доба немачке окупације, идеолози Недићеве „задружне, домаћинске Србије“ су у селу видели „чувара националне и расне супстанце“, противстављајући му исквареност градског становништва.¹³⁰

Међутим, ретрадиционализација није увек свесно изазван процес. Југославија се после 1980. суочила са оба феномена – „етноцентрирањем“ јавног живота и ретрадиционализацијом приватности, што је праћено високим нивоом идеолошке и тзв. когнитивне ауторитарности, као последицом „регресивног прилагођавања“ људи на распад друштвеног система, дезоријентацију, страх и неизвесност.¹³¹ Осим тога, носталгија, као „знак унутрашње неприлагодљивости“ и израз страха од новог и непредвидивог, по природи тежи глорификацији прошлости.¹³² Она наступа и услед недостатка адекватне институционалне инфраструктуре која води анархији и фрагментацији, што је распад Југославије и потврдио. Постоје мишљења да политичка фрагментација доводи до ребирократизације, што је такође вид ретрадиционализације друштва који се у југословенском случају изопачио у „примитивно отимање о власт у условима ратне економије“ и „пандемонијум у коме се губитници боре против губитника“.¹³³ Поред тога, растакање самоуправне привреде на безброј административних организација са двојном структуром моћи (технократског менаџмента и неформалних група из производње) такође је обесмишљавало самоуправни модел, тај необични амалгам западне праксе и домаће традиције. Томе је погодовао и неотрадиционалистички дискурс („национализам за модернизацију“) којим су средином 80-их у јавни простор уведени идеја о пле-

¹²⁹ А. Шемякин, *н. д.*, стр. 12, 18–19.

¹³⁰ Милан Ристовић, „Изопачени град у идеологији српских колаборациониста (1941–1945)“, *Нова српска политичка мисао*, бр. 1–4 (2004), стр. 78.

¹³¹ Сергеј Флере, Александар Молнар, „Ауторитаризам, етноцентризам и ретрадиционализација“, *Споменица Војина Милића. Зборник Филозофског факултета*, Београд, 1993, стр. 414–419.

¹³² N. Božilović, *н. д.*, стр. 29.

¹³³ Carl-Ulrik Schierup, „Beyond Modernization: The Retraditionalisation of Ex- and Post-Yugoslavian Society“, *Social Change and Modernization: Lessons from Eastern Europe*, B. Grancelli (ed.), Berlin–New York, 1995, pp. 155–175.

бисцитарној демократији, етнички мит о ратничком духу, пројекција Србије као „балканске Швајцарске“ и сл.¹³⁴

После слома комунизма ефекти индустријализације у читавој средњој и источној Европи довели су до двојаког процеса – и модернизације и ретрадиционализације.¹³⁵ Источноевропска носталгија за монархијом, или „монументализација монархије“ како је назива Тодор Куљић, није била део „шире ренесансе конзервативизма“, већ последица презасићености наметнутом комунистичком сликом стварности. У случају Србије, недостатак стабилне српске династије (која би имала аристократску класу иза себе) био је део специфичне „ослободилачке“ политичке културе у којој се харизма стицала махом на бојним пољима. Захваљујући таквој, оријенталној традицији у односу између суверена и војне елите ниједна српска монархија није могла досегнути основну бирократску стабилност, па тако ни југословенска.¹³⁶

Поменута носталгија за монархистичким поретком нашла је израз у домаћој историографији и публицистици крајем 80-их, која добар део својих аргумената темељи на миту о „златном добу“ демократије (1903–1914) и наводном суноврату модерности који је уследио после 1945. године. Хиперпродукцији такве литературе парирали су историографски радови базирани на примарној грађи који су нпр. у културној политици социјалистичке Југославије уочавали оба процеса: превазилажење културне заосталости путем „радикалне демократизације културе“ и њене идеолошке (де)контаминације, али и чињеницу да су почетни циљеви комунистичке власти били тешко оствариви, с обзиром да су били засновани преваходно на ослободилачком елану а не озбиљно пројектованом систему.¹³⁷

Повратак предсоцијалистичкој традицији се одигравао и на симболичкој равни. Истина, постоје мишљења да је избор актуелних државних симбола Србије базиран на анахроном критеријуму који је више одговарао политичкој стварности 19. века и тадашњој реафирмацији српске државности.¹³⁸ Српска државна химна „Боже правде“, коју су усвојиле династије Обреновића и Карађорђевића крајем 19. и по-

¹³⁴ Исто, стр. 155–175.

¹³⁵ B. Grancelli, *n. d.*, str. 3.

¹³⁶ Todor Kuljić, „Monumentalizacija srpske monarhije: o suvremenim debatama oko restauracije monarhije u Srbiji“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb, 2005, str. 355–369.

¹³⁷ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, IRO Rad, Beograd, 1988, str. 265–270.

¹³⁸ Мирослава Малешевић, „Насиље идентитета“, *Културне паралеле: свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду*, Етнографски институт САНУ, Београд, 2008, стр. 16–18.

четком 20. века, била је симбол јединства које је у стању да превазиђе све народне поделе, па чак и династичко ривалство. Век касније, поста-ла је званична химна Републике Србије, док је 2009. озаконена измена њеног оригиналног текста.¹³⁹ Ни усвајање осталих државних симбола није текло глатко, будући да је развој државне хералдике био поверен монархисти, што је резултирало круном на застави Републике Србије. Упадљиви (формални) континуитет уочен је чак и у споменичкој култури социјалистичких власти, које су се „апропријацијом форме“ и уношењем коренито измењеног садржаја, заправо, ослањале на наслеђе монархистичке Југославије.¹⁴⁰

Трансформисање колективног идентитета имало је своје одразе и у односу званичне политике према култури сећања. Социолог Тодор Куљић је приметно да се последњих година колективно место сећања померило ка Шумадији, месту подизања Првог српског устанка, како би се надоместио средњовековни косовски мит и бацило у засенак фактичко осамостаљење Косова.¹⁴¹ Поред тога, градски простори су изложени топонимијској трансформацији која је пратила смењивање политичких режима, па је преименовање улица постало ефикасно средство за делегитимисање претходника и истицање нових (старих) идеолошких вредности.¹⁴²

Један од кључних актера ретрадиционализације је и црква, која се по природи ствари опире секуларизацији (а која је у свим теоријама модернизације њен поуздани знак). С обзиром да су православна црква и усмена поезија чувале српску традицију и идентитет под османском влашћу, опстао је и систем старих вредности обојен антииндивидуализмом. У доба „научног социјализма“, који је наметнут као сурогат религије, учињен је покушај насилног раскидања са окоштаним вредносним системима, али је та убрзана, „револуционарна“ секуларизација довела до претварања политичке идеологије у својеврсну световну религију: политичке институције су добијале парарелигијска свој-

¹³⁹ Службени гласник Републике Србије, бр. 36/2009.

¹⁴⁰ Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, UDI, Beograd, 2014, str. 388–389.

¹⁴¹ Todor Kuljić, „Izmišljanje prošlosti na Zapadnom Balkanu. Mit i istorija na tržištu“, *Helsinki povelja*, br. 85–86, jul–avgust 2005, str. 26–32.

¹⁴² Vladimir Dulović, „Nazivi beogradskih ulica i trgova kao ogledalo ideologija vladajućih sistema 1848–2003“, *Zbornik Beogradske otvorene škole. Radovi studenata generacija 2002/2003*, Beograd, 2004, str. 66–69; Срђан Радовић, „Политике и контраполитике идентитета и простора: случајеви са београдских улица након 2000. године“, *Гласник Етнографског института САНУ*, бр. 59 (2), Београд, 2011, стр. 114–115.

ства, док је политички ангажман почео да личи на изливе религијске преданости.¹⁴³

Овако инфериоран положај цркве почео је да се мења током поменутих таласа ретрадиционализације 80-их, које су карактерисали мешање цркве у световна питања, повратак људи религији и идентитетским обрасцима укоренењем у далекој националној прошлости.¹⁴⁴ Стереотипија о православном свету управо подразумева генерализације о нужном везивању идентитета за прошлост, у којој се непрекидно тражи „семе будућности“. У таквој интерпретацији, православна вера је у супротности са савременим токовима и технолошким револуцијама и уз то подстиче страх од новог и непознатог.¹⁴⁵ Са тим у вези је и регресија „нуклеарне породице“ ка предсоцијалистичким животним праксама и узорима, због чега су у новије време реактивиране форме проширених фамилијарних заједница и ауторитарно-патријархалног поретка.¹⁴⁶

* * *

После неуспелог пројекта „национализације“ друштва, који је разградио и компромитовао државу учинивши је „траљавом и недовршеном“, социолози све чешће разматрају могућности и путеве његове обнове и преображаја. Будући да су у годинама слома источноевропског социјализма Србијом владали „они који то нису прихватили“,¹⁴⁷ тадашњи самоизолацијски одговор на ситуацију је очито поспешио инвазију регресивних, антимодернизацијских фактора о којима је било речи на почетку овог текста. Урушена државност, атрофија институција, одсуство суочавања са резултатима аутистичне политике и не-

¹⁴³ У првој деценији социјалистичке Југославије чланови Партије су на веру гледали као на политички проблем, а у црквама су видели своје конкуренте у борби за друштвени утицај и доминацију. - Radmila Radić, „Paralele u razvoju odnosa crkve i države na Balkanu“, *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti*, Olga Manojlović Pintar (ur.), INIS, Beograd, 2006, str. 168–169; R. Radić, *Verom protiv vere. Država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953*, INIS, Beograd, 1995, str. 322.

¹⁴⁴ Истина, антропонимијски огледи Предрага Марковића показују да је хришћанских и библијских имена у Београду било сразмерно мање него у осталим европским престоницама (P. J. Marković, *n. d.*, str. 78–84, 110).

¹⁴⁵ Стенли Семјуел Харакас, *Здравље и медицина у источно-православној традицији*, Краљево, 2007, стр. 17–18, 29. Отуда не чуди што се на Западу термин „ортодокс“ користи углавном погрдно, када се људи квалификују као конформисти, ауторитарне, статичне, пристрасне, непријатне и конвенционалне особе. Према овом стереотипу православца није напредан, отворен, племенит нити креативан.

¹⁴⁶ A. Milić, *n. d.*, str. 12–15.

¹⁴⁷ P. J. Marković, *n. d.*, str. 34.

гативне кадровске селекције намећу нека логична питања¹⁴⁸ на која још увек нема релевантних одговора. У потрази за идеалним политичким поретком и скривеним трансформацијским потенцијалом који би реконституисао и друштво и државу, истраживачки фокус историчара, социолога и антрополога се све више помера ка историјској традицији у којој оригинално модернизацијско наслеђе и меритократија делују као непознат и готово недостижан идеал.

¹⁴⁸ „Zašto se ovo društvo teško oslobađa kreatora promašenih politika? (...) Zašto se pametni ljudi klone politike?“ pita se Silvano Bolčić u knjizi: *Razaranje i rekonstitucija društva: Srbija na prelazu u XXI vek*, Službeni glasnik, Beograd 2013, str. 276–288.